

"MÜSÂMERETÜ'L-AHBÂR" A GÖRE ANADOLU SELÇUKLU MÜESSESELERİNE BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ŞEKER (*)

Türkiye Selçuklularına dâir kaynaklar arasında, İbn Bibî'nin "el-Evâmirü'l-Alâiye" (1) sînden sonra en önemli kaynak eserlerden biri şüphesiz Aksarayî'nin "Musâmeretü'l-Ahbâr ve Musâyeratu'l-Ahyâr" adlı eseri kabul edilmektedir. Eserin günümüzde bilinen iki nüshasına dayanılarak Osman Turan tarafından yapılan neşrinde 60 sayfalık bir takdim yer almaktadır (2). Bu takdimde müellifin tam adı; Mahmud b. Muhammed el-Müştehir bi'l-Kerim el-Aksarayî şeklinde verilmektedir. Eserin, h. 723/m. 1323 yılında İlhâniler'in Anadolu vâlisi Timurtaş Paşa (717-727/1317-18-1326-27)'ya ithaf edildiği belirtilmektedir.

Müellifin dört bölüm halinde düzenlediği ve farsça olarak kaleme aldığı eserinin birinci kısmı takvimlerden, ikinci kısmı da Abbâsi halifelerinden bahseder. Neşredilen kitapta bu bölümler bulunmamaktadır. Eserin üçüncü ve dördüncü kısımları neşredilmiştir. (3)

Üçüncü kısım Büyük Selçuklu devletinin kuruluşundan, Türkiye Selçuklularından II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e kadar olan olayları ihtiva etmektedir. (4)

Dördüncü kısım yaklaşık yetmişbeş yıllık olayları, bu olayların kahramanı Sultanlar, Hâkanlar, Emirler, Vezirler ve diğer devlet ricâlinin özellikleri yanında Anadolu'da bizzat müellifin müşâhedelerine dayanan XIII. asrın yarısından XIV. asrın birinci yarısına kadar meydana gelen olayları içine almaktadır. (5)

(*) Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Huseyn b. Muhammed el-Ca'ferî el-Münşî (İbn Bibî), el-Evâmirü'l-Alâiye fi Umuri'l-Alâiye, Ank. 1949.

(2) Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimuddin Mahmud, Musâmeretü'l-Ahbâr Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi, Neşreddin. Osman Turan, Ank. 1944, s. 1-61 + 1-366; Zeki Velîdi Togan, Tarihte Usul, İst. 1969, 190.

(3) Musâmeretü'l-Ahbâr, 6-7.

(4) Musâmeretü'l-Ahbâr, 9-13.

(5) Musâmeretü'l-Ahbâr, s. 34-329

Merhum Prof. Osman Turan'ın kanaatine göre, müellif Kerimüddin'in "eserinin dördüncü kısmı başında II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra cereyan eden hâdiseleri Selçuklu divânında bulunurken doğrudan doğruya müşâhedelerine dayanarak yazdığına dair kayıtları (6), eğer tam bu zamana kadar teşmil edilir ve müellifin o zamanda 20-25 yaşlarında bulunduğu kabul edilirse, onun XIII. asrın birinci yarılarında doğmuş olması icâb eder" (7). Müellifimiz 47 yıla yakın devlet hizmetinde bulunmuştur. Eserinden onun güçlü bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. İslâmi ilimler yanında Arap ve Fars edebiyatına da vâkıf olan Aksarâyî, olayları anlatırken yeri geldikçe âyet, hadis, atasözü ile Arap ve Acem şâirlerinin şiirlerinden nakillere yer vermiş bulunmaktadır. (8)

Yine hâdiseler münasebetiyle Aksarâyî, okuyucuyu düşündüren, ferdi ya da devlet hayatı için ilgi çeken ve nasihat eden bir üslûb kullanmaktadır. Meselâ; "mal, melikin imâreti olmaksızın devamlı elde kalamaz. Melikin imâreti de halk olmaksızın bir işe yaramaz. Halkın varlığı, adâlet vâsıtaları ve siyâsi kurallar olmaksızın korunamaz. Bir vilâyetin sahibi mal toplarken zulüm yolunu tutar ve işin esasını tama'a dayandırmak isterse dünya zilleti ve âhîret hüsrânından başka semere elde edemez" (9) ifadeleri, eserin bir nevi siyâsetnâme özeliği arzettiğini göstermektedir.

Eserde Melikşah dönemi ile Selçuklu Sultanları zamanındaki âdet ve geleneklere riâyet edilmekte olduğuna dâir, her cuma günü Sultanların ziyâfet vermeye devam ettikleri rivâyeti (10) kültür tarihimiz bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Eser farsça yazılmış olmasına rağmen yarlığı (11), tağar (12) gibi türkçe ıstılahların ve beylerbeyi (13), elçi (14) gibi türkçe ünvanların devlet müesseselerinde kullanılmakta olduğunu bize göstermektedir. Özellikle eser

(6) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 34-36

(7) Osman Turan, adı geçen neşrin takdim yazısı, s. 3

(8) Aynı yer, 33, 47; Müsâmeretü'l-Ahbâr, 45, 64, 72

(9) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 255, Eserin değeri konusundaki değerlendirmesinde Prof. Osman Turan, eserde, Moğol idârecileri elinde bulunan Selçuklu ülkesinin onların taziyikleri, zulüm ve fena idâreleri neticesinde nasıl ezilmekte olduğu ve devletin gün geçtikçe nasıl yıkılmaya yüz tuttuğuna dair acı tasvirleri İbni Bîbî'nin eseri ile mukayese ederek belirtmektedir (O. Turan, a.g. yer, 48).

(10) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 90

(11) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 38, 39

(12) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 152

(13) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 37, 40

(14) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 128

Selçuklu müesseseleri yanında, devrin sosyal hayatını siyâsi olayların arasına serpiştirerek, münâsebet düştükçe anlatmaktadır. Bu bakımdan eserin gerek Büyük Selçukluların, gerekse Türkiye Selçuklularının müesseseler tarihine de ışık tutan yönü tarihçilerin ilgisini beklemektedir. Bu konuya dâir birkaç örnek vermeden önce "Müsâmeretü'l-Ahbâr"da, 750. ölüm yıldönümünde bizleri bir araya getiren I. Sultan Alaeddin Keykubâd'la ilgili bölümleri gözden geçirilmeden geçmek vefâsızlık olacaktır.

I — Müsâmeretü'l-Ahbâr'da I. Alâeddin Keykubâd (1220-1237) :

Aksarâyî, eserinde I. Alaeddin Keykubâd'a gerektiği şekilde fazla yer verememiştir. Nitekim, müellifimiz, Gıyâseddin Keyhüsrev (1205-1220)'den bahsederken Alaeddin Keykubâd'ın onun iki oğlundan biri olduğu ve Alâeddin Keykubâd'ın babası ile beraber sürgünde birlikte dolaştığını kaydetmekle (15) yetinmiştir.

Müstakil olarak "Sultan Alaeddin Keykubâd" arabaşlığıyla altı kırmızı mürekkeple çizilen kısımda ise; "tahta oturup on yedi yıl saltanat" sürdüğü kaydedilerek kendisinin özelliklerini şöyle yazmaktadır: "Güzel ahlakı yanında rey ve tedbir sâhibi idi. Memleketi sulh içinde adaletle idâre etti... Bilindiği gibi onun hayrât eserleri zamanının sahifelerinde ve ülkesinin her yerinde güneş ışığından daha parlaktır." (16) Ayrıca, Alaeddin Keykubâd zamanında Diyarbakır ve Şam beldelerinin onun ülkesine katıldığı ve Sultan Celâleddin Harzemşâh'ı da Erzincan Yassı Çimen'de yendiğine dâir kayıt yer almaktadır. (17)

II — Müsâmeretü'l-Ahbâr'a Göre Müesseseler :

Aksarâyî, eserinde her sultânı arabaşlıklar altında anlatmaktadır. (18) Meselâ, Sultan Ruknüddin Kılıç Arslan (1262-1266)'i anlatırken kırmızı mürekeple altı çizilen; "Havâdis-i rûzgâr" yani devrin olayları (19), "Nekbet-i Ekâbir-i Devlet" yani devlet büyüklerinin uğursuz davranışları (20), "Menâsıb" (21) şeklinde paragraflar açılmaktadır.

(15) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 31

(16) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 3

(17) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 33. Bu savaş 27 Ramazan 627/10 Ağustos 1230 tarihinde olmuştur. Prof. Dr. Osman Turan Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971, s. 371

(18) Nesredilen eserde bazı başlıklar Prof. Dr. O. Turan tarafından konmuştur.

(19) Müsâmeretü'l-Ahbâr, . 71-72,

(20) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 72-73

(21) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 73-75

Aksarâyî, kitabında hâdiseler arasında birçok siyâsi, sosyal ve iktisâdi hayata dâir bilgiler vermektedir. Anlattığı sultan zamanında tayin edilen görevlilerin meziyet ve faziletlerinden söz ederken (22) devrin sosyal ve kültürel hayatı ile hukuk müesseselerini tanıtan müellif, ilimler tarihine de katkıda bulunmaktadır. Meselâ Sultanların cülûslarında eski mansıp sâhiplerinin yerlerini ikame ettiklerine veya değiştirildiklerine dâir (23) haberler arasında devlet ricâlinin özelliklerinden de söz etmektedir. Bu arada mansıp sâhibi olanlara verilen iktâlardan bahsederken toplamakla mükellef oldukları haraç, cizye ve bâc gibi vergiler (24) sebebiyle iktisâdi hayata dâir bilgiler de yer almaktadır.

III. Gıyâseddin Keyhusrev (664/1266)'in tahta çıkışı sırasında kadıların isimlerini sıralarken, müellifimiz bize; Konya'dan başka, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat ve Niksar ile Karahisar (Afyonkarahisar) kadılıklarının bulunduğunu da belirtmiş oluyor. Bunlara ilâveten bir de kadıasker'in bulunduğunu zikrediyor. (25) Kadılık görevinin önemi ve nezâketi üzerindeki görüşlerini sıralayan Aksarâyî, devrin şeyhu'l-İslâmı Şeyh Sadreddin Muhammed'in âlim ve özellikle hadis ilimlerinde oldukça yetişmiş ve tarîkatta da fâzıl bir kişi olduğunu da kaydediyor. (26) Devrin tasavvufi hayatına dâir bilgiler verirken, Şeyh Sa'îd Ferğâni, İrakî, Hamîd, Mevlâna Celâleddin ve diğer şeyhlerin faziletlerini yükseklığının yazarın kendi devrindekilerle mukâyese edilemeyeceklerine dâir kanaatleri (27) de yer alıyor.

Müsâmeretü'l-Ahbâr'da Rukneddin Kılıç Arslan (1262-1266) devrinde ekâbire ve emirlere verilmiş olan Menâsıb'dan söz edilirken bu görevlere getirilen kişilerin özellikleri ile yaptıkları işlerde belirtilmektedir. Tâceddin Mu'tez (679/1280) IV. Kılıç Arslan zamanında İlbanlılar tarafından Anadolu'ya vezirlik rütbesiyle görevlendirilmiştir. (28) Vezirlik rütbesinde Sultan adına hükmeden ve Şemseddin Baba ile Sultanların borçlarını ve mallarının tahsilini kendisine havale ettikleri sağlam, akıllı, tedbirli bir kimseydi (29).

(22) Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 89-91

(23) Müsâmeretü'l-Ahbâr, . 89

(24) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 20, 89, 152

(25) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 90

(26) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 90

(27) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 91

(28) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 73; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 364.

(29) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 73

İstifa (Mâliye nâzırlığı) kitâbet ve siyâkatta benzersiz ve övül-meye değer faziletleri bulunan fâzılların ve halkın başvurduğu kim-se olan; çeşitli sanatlarda mâhir oluşu sebebi ile halk tarafından adı Necibüddin'e çevrilen Mecdüddin Muhammed b. el-Hüseyin'e veril-miştir. (30)

Eşrafı Memâlik ise, birçok bölgelerde söz sâhibi ve o derin bel-delerin önderi olması, işlere vukûfu ve cömertliği sebebi ile Celâ-leddin Mahmud b. Emiru'l-Hâc'a verilmiştir. (31)

Bu görevlerden ayrı olarak Beylerbeylik emâreti, Emâret-i Vi-lâyeti Uc, Emâret-i Mülk-i es-Sevâhıl-i Bahaeddin, Niyâbet-i Saltanat ve Emâret-i Kırşehir şeklinde gösterilen görevler (32) hem dev-rin idâri taksimatı, hem de fonksiyonları hakkında az da olsa bilgi vermektedir. Bu kadroların özelliklerini ortaya koymuş olması yö-nüyle eserde mevcut teşkilat tarihi ile ilgili bilgiler üzerinde duru-labilir. Bu türlü devlet müesseselerinde çeşitli zamanlarda meydana gelen değişimleri de göstermesi bakımından Müsâmeretü'l-Ah-bâr ilgi çekici bir eserdir. Meselâ, Fahreddin Ali'nin vezirliği sıra-sında divan defterinin arapça'dan farsça'ya çevrilmiş (33) olduğu-na dâir verilen bilgi ilgi çekicidir.

Eski tuğracı ve vezir Şemseddin Baba (Mahmud Tuğraî)nın ve Sultanların Moğollardan yaptıkları mâl-i bâliş yani borçlanmalarının tahsili bir yarlığı ile Tâceddin Mu'tez'in uhdesine verilmiştir. Fakat Şemseddin Baba'nın iktâı olan Kastamonu vilâyetinin vergi-leri borçlarına kâfi gelmediği için Aksaray ve Develü vergileri de bu borçlara karşılık olarak tahsis edilmesine (34) dâir bilgiler iktisadî müesseselerin durumu ve işleyişleri hakkında bizlere kaynak olarak değerlendirme imkanı vermektedir. Vilâyetlerden dört çeşit gelir elde edildiğini bunlara; gezit(?), na'l behâ, mâl-i bâm ve mâl-i berzek dendiğini belirten (35) müellif iktisadî müesseselerin işleyiş-leri ve fonksiyonları hakkında az da olsa bizi aydınlatmaktadır.

Hatta devlet gelirlerinin ve vergilerin kullanılışları ile tasarrufları hakkında da yer yer görüşlerini belirten Aksarâyi, vilayetler-deki haraç ve bâcların yağmaya uğratıldığına dâir şu satırları yaz-

(30) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 73-74

(31) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 74

(32) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 74

(33) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 63; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türki-ye, 493

(34) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 73; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türki-ye, 526.

(35) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 89

muş olması uygulamaları tenkitçi bir gözle yakından takip etmesi açısından önem taşımaktadır: "Öyle ki beş tağar'a tahammülü olmayan yere elli tağar yazıyordu. 5000 tağar kararlaştırılmış olan yere, 50.000 tayin ediyordu ki, bu sebeple eski kâidelere nazaran bozulmaları olmuştur." (36)

Fethedilen yerlerin haraç veya öşr arazisi olarak kabul edilebilmesi için tâkip edilen yolu gösteren ifâdelerin ve bilgilerin de yer aldığı Müsâmeretü'l-Ahbâr, siyâsi tarihe olduğu kadar müesseseler tarihine de kaynak olacak niteliktedir: Buna örnek olarak, I. Süleyman Şah'ın (1075-1086) Antakya'nın fethinden sonra tâkip ettiği siyâsete dâir Aksarâyî'nin şu ilgi çekici kaydı gösterilebilir:

Süleyman Şah, Melikşah'a Antakya'nın tamamen fethedildiğini (1084) ve Melikşah adına hutbe okunup, sikke basıldığını haber veren bir elçi gönderdi. Şehri kime emanet edeceğine ve kimin orada hüküm süreceğine dâir ferman ulaşıncaya kadar orayı muhafaza etti. Kendisine emir ve melik adını vermedi. Sultan Melikşah bu sırada Türkistan'a gitmişti. Süleyman Şah'a cevap ulaşıncaya kadar Arap Emiri ve Halep Meliki Şerefüddeve, Süleyman Şah'a bir kişi göndererek; "Şam'ın tamamını ve diyâr-ı Arab'ı onun çevresini mukâta'a ile elde ettim. Antalya'nın haraç'ı da ona dahildir. Her sene yüz bin dinarın bana gönderilmesi gerekir" dedi. Süleyman Şah'da ona: "Antakya'nın durumu hükümet merkezine haber verildi. Kim için emrederse teslim ederim. Fakat, Antakya Meliki kâfir idi. Haraç veriyordu. Şehir islâm ülkesi olunca cizye alınması gerekir" şeklinde cevap verdi. (37)

S O N U Ç

I. Alaeddin Keykubâd'ın 750. ölüm yıl dönümünde, Türkiye Selçukluları devletinin Anadolu'yu Türk yurdu yapan faaliyet ve müesseseleri ile hem Büyük Selçuklular'ın devamı, hem de Osmanlılar'ın başlangıcı olma özelliğini bizlere hatırlatan tarihi olayların günümüz araştırmacılarının ilgisini beklediğini ifâde etmek herhalde zâid olur. Bu bakımdan, Kerimüddin Aksarâyî'nin "Müsâmeretü'l-Ahbâr"ı onun devrinin sosyal ve kültürel hayatı ile teşkilat ve müesseselerine dâir dağıntık ve münasebet düştükçe verdiği bilgilerin değerlendirilerek bütünleştirilmesi gerektiğini belirtmemize bilmem ihtiyaç var mıdır?

(36) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 152

(37) Müsâmeretü'l-Ahbâr, 20